

Л.В.Нізова*

**СТОЛИПІНСЬКИЙ ЕТАП СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО
УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬСТВОМ**

У статті йдеться про перебудову суспільства, розпочату П.А.Столипіним, про протидію населення його реформам та революційні перетворення, які їх викликали.

Як взаємозалежність соціально-економічних, історичних, політичних питань, проблема інтеграції дрібного виробника-власника в індустріальне суспільство ще донедавна не актуалізувалася у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Дослідники не були готові до системного викладу її через нездатність відокремити в усіх історичних подіях загальний процес «перехідного періоду», котрий зокрема відбувся як революційний відповідний етап у ХХ–ХХІ ст. внаслідок реформування феодально-капіталістичних відносин у країні. Він став основою розгляду причинно-наслідкових зв'язків усіх історичних подій, котрі розгорнулися в Російській імперії, й у першу чергу розселяння аграрного суспільства

** Нізова Людмила Володимирівна – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.*

до індустріальних форм капіталістичних відносин у ХХ ст. Протидія населення під час сталинських реформ, спрямованих на формування державно-монополістичного управління в країні для модернізації феодально-капіталістичних відносин, створили умови подальшого не еволюційного, а революційного розвитку суспільства. Урешті, революційні перетворення і завершили розпочату Сталініним перебудову суспільства, дійшовши до форм індустріально-аграрного розвитку, змодельованих за ленінським та сталинським принципами вже у часи радянської розбудови.

Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську систему є процесом вимушеним. Це неприродна складова (через відсутність умов державно-монополістичного управління у країні за Сталініна) загального процесу перетворення суспільства в ході його переходу від феодально-капіталістичної системи до індустріальної. Перехідний період до індустріального суспільства у державі відбувся лише в соціалістичних умовах. Адже, крім радянської, жодна політична система не могла подолати протистояння власників-одноосібників, які не бажали новітніх перетворень.

Перехідний період далі продовжив розвиток радянського соціалізму (як передбачав Ленін через приватногосподарські форми непу й «на епоху»¹). Цей розвиток країни разом із державно-монополістичною формою управління мав складати умови для подальшого соціалістичного напрямку. Проте вони на жаль, не відбулися шляхом поступальної реорганізації державного управління у країні, а були жорстко змінені «перебудовою» в 1990-х рр. та крахом імперії СРСР.

Проблеми модернізації країни після її «перебудови» привертала увагу чималої кількості дослідників. До них належали як західні, так і східноєвропейські науковці. Проте й нині в їхніх працях залишаються не висвітленими загальні «перехідні» процеси до постіндустріального суспільства. Під час революційного перехідного періоду до ХХІ ст., який надто затягнувся, сьогодні знову, вже у повторному колі вирішується проблема державно-монополістичного підпорядкування суспільства – найскладніша справа, котру П.А.Сталінін не зміг розв'язати в умовах державного капіталізму. Знову постала проблема дрібного виробника-власника, особливо в Україні, та почалася запекла боротьба між великим і дрібним капіталом у період підпорядкування першому останнього. Якщо форма державного капіталізму не буде природно вживлена в суспільство, знову прийде диктатура, яка підпорядкує невгомону частину соціуму, котрий над усе ставить нагромадження власного капіталу.

Ми намагалися заповнити прогалини у процесі вивчення перехідного періоду, який характеризувався втягненням населення до індустріального суспільства в радянський період.

Сталінінський етап модернізації суспільства полягав насамперед у масовому створенні дрібних власників шляхом розкладу селянської общини. Цьому сприяв закон 1906 р. про індивідуальну власність. П.А.Сталінін сподівався сформуванню капіталістичну форму виробничих відносин за допомогою державно-монополістичного керівництва, створення інститутів фермерства (хуторів) як основи сільського господарства та кооперації, в тому числі кустарно-ремісничих виробництв як основи майбутньої промисловості². Особливо складною для запровадження нових реформ у суспільстві виявилася проблема розселення населення країни.

П.А.Сталінін розраховував запустити незворотний процес дальшого розвитку сільського господарства, в котрому економічна самостійність дрібного власника-виробника за короткий період досягне серйозного потенціалу для свого капіталістичного прориву в патріархальному суспільстві. Такий масовий прорив населення у нові виробничі відносини міг стати природною перешкодою для висхідної хвилі революційного руху. Марксиста, дійсно, підтвердили на своєму

партійному з'їзді в Лондоні небезпеку його вповільнення у країні через розклад селянства після запровадження нового закону про індивідуальну власність.

Запускаючи механізм масового створення дрібних власників, Столипін передбачав високий ступінь відповідальності державного керівництва³ таким непростим процесом. Випущена на волю хижацька природа первісного нагромадження капіталу, притаманна дрібним власникам у масовому масштабі, вимагала посиленого контролю й керівництва з боку держави. В іншому разі їх дедалі зростаюча незалежна сила у міру нагромадження капіталу може здійснити свою егоїстичну дрібнобуржуазну мету і захопити владу у суспільстві, як це траплялося в інших країнах (Наполеон, Кавеньяк, Гітлер).

Ці ж сили, невідконтрольні державному керівництву, виявили себе після Жовтня 1917 р., об'єднавшись у «дрібнобуржуазну стихію», та, за словами Леніна, стали найбільшою загрозою дальшому індустріальному розвитку держави через дріб'язкові, одноосібні інтереси.

К.Маркс і Ф.Енгельс писали про особливу силу устремління приватного власника до нагромадження, підкреслюючи, що «... у дрібного буржуа є надія, що завжди існувала, правдою або неправдою вибитися... І, навіть, розорившись, дрібний виробник не втрачав надії вибитися нагору»⁴.

К.Маркс стверджував, що в усіх революціях дрібний власник-виробник братиме участь і від того, на якому боці він буде знаходитися, саме та сторона й переможе. Ленін підтвердив знайдену Марксом характерну соціально-економічну рису дрібних виробників: «Соціальна природа їх завжди двоїста і дволика як результат проміжного положення між буржуазією і пролетаріатом»⁵. Він визначив, яку практичну роль у революціях завжди відіграватиме дрібний власник: «Дрібний буржуа [...] був завжди резервом двох антагоністичних класів. Беручи участь у революціях, він займав те перемінне положення, від якого залежав результат революції, як від тої перемінної величини, що об'єднує мільйони і мільйони дрібних виробників»⁶. Але він завжди був на боці свого власного інтересу.

Столипін добивався розвитку капіталістичних відносин у країні й для цього використав природу нагромадження, із допомогою котрої створював руйнівну силу для перетворення патріархального суспільства економічними заходами без великих потрясінь. Він крок за кроком формував нову структуру для майбутнього капіталізму, починаючи із закону про індивідуальну власність у 1906 р.

Для нього при цьому було особливо важливо створити необхідний механізм державного управління дрібними власниками-виробниками, за яким вони мали цілком підлягати уряду через податкові та інші законодавчі зобов'язання. Така умова була найголовніша в будівництві нових взаємовідносин влади і дрібних підприємців, щоб спонукати їх до підпорядкування.

Але разом із тим уже після столипінського правління у країні під тягарем Першої світової війни з'явилися факти, котрі свідчили про відсутність необхідного керівництва. Куркулі й скупники – представники нових, капіталістичних відносин – підкорили своїй економічній владі дрібнотоварне населення країни та встановили свій посередницький процент прибутку між державною владою і виробником у власній «вотчині».

У період відсутності належного управління господарством визріла небезпека від всеохоплюючої підприємницької самостійності, яка, економічно підлягаючи конкуренції силі великого капіталу, насправді, задовольняла свої власні дрібні інтереси. Стремління до нагромадження в дрібнотоварних виробників спиняв лише ще більший, великий капітал, а не ліберальне державно-економічне управління країною.

Ленін завжди підкреслював, що «дрібнобуржуазна стихія» у відсутності великого капіталу найнебезпечніша. Адже вона змете на своєму шляху будь-кого,

хто їй перешкоджатиме. «...Головний ворог – дрібнобуржуазна стихія. Або ми підкоримо її своєму контролю й обліку, або вона скине робітничу владу неминуче, як скидали революцію Наполеони і Кавеньяки, що саме на цьому дрібно-власницькому ґрунті і виростають. Так ставиться питання»⁷. Проблема остаточного підкорення цієї стихії залишалася засадничою протягом усього ХХ ст.

Столипін намагався приборкати її за допомогою державно-монополітичного управління, використавши його силу для подолання патріархальних устоїв суспільства. У перші роки нової влади докладалося чимало зусиль, аби охопити «дрібнобуржуазну стихію» обліком та контролем і підпорядкувати радянському керівництву. Проте вона не піддалася державному управлінню уряду П.А.Столипін, знищила реформатора, а згодом (у 1920 р.) скинула із себе й радянську владу. Це відбулося після спроби Леніна ще в умовах «воєнного комунізму» «переломити» населення країни, щоб одержавити всіх через єдину форму «споживчо-виробничі комуни», або «поголовно кооперувати».

Найголовніша мета дрібних буржуа – непідпорядкування державній владі. Не обмежений державним регулюванням вільний економічний простір надає дрібному виробникові-власнику додаткові засоби для нагромадження за рахунок прихованих прибутків. У цьому спрямуванні, за К.Марксом, відображається його «найбільша надія, що завжди існувала», зробити свої нагромадження більшими при слабкій та невпорядкованій владі.

Розвиток дрібновласницьких відносин, розпочатий Столипіним, не був закріплений належною державно-монополітичною владою. Нові, капіталістичні сили у країні власноручно підірвали реформи та створили собі умови для вільного розвитку. Столипін їм заважав в умовах слабого самодержавного управління. Логічним стало полювання за прем'єром-реформатором, якого кінець кінцем і вбили. Й, дійсно, з його смертю скінчилися реформаторські плани у цьому напрямі⁸.

Така участь чекає на багатьох тих, хто виступає за сильне державне керівництво у перехідний період до нових, капіталістичних відносин. Форма масового привласнення податкових відшкодувань держави під час переходу до державно-монополітичного управління стала небезпечною для країни. Тому потрібні були негайні зміни в державному керівництві для підпорядкування йому дрібних виробників-власників та усунення куркулів і скупників від посередницької й лихварської діяльності та експлуатації ними населення. Посилені дії необхідні були і для керівництва капіталістичними відносинами у непідконтрольному розвитку продуктивних сил.

Заміни Столипін у уряді Миколи II не було, що ясно підтверджують слабкі наступні спроби врегулювання у країні. Дрібні власники на шляху до нагромадження відстоювали своє бажання «вибитися» в умовах тієї єдиної можливості, що їм надавав перехідний період. Того, хто заважав цій силі, котра прагнула у той час до примноження капіталу перед тим, як здійснилося державно-монополітичне керування цим процесом, вона змītала на своєму шляху.

Цей вибуховий процес нагромадження капіталу збуджує суспільство через різні напрямки й форми виявлення. Проте добровільно він ніколи не підкоряється державному регулюванню. Дрібний власник примножує свою автономну силу, щоб захопити владу та закріпити її якомога міцніше за допомогою могутності свого капіталу, котрий при своєму примноженні дедалі більше шансів йому для цього надає.

Значну владу дрібна буржуазія одержала в Україні. Тенденції розвитку капіталістичних відносин до радянської революції створили у краї сприятливі умови для зростання чисельності саме дрібних виробників. Відсутність національного великого капіталу, який у конкурентній боротьбі природним шляхом перешкоджав би максимальному розвитку дрібної власності, сприяла розвитку кооперації,

особливо на селі. Відсутність державно-монополістичного керівництва в Україні теж викликала збільшення кількості дрібних власників і експлуатації ними населення. І внаслідок того, що первісний період розвитку капіталізму затримувався у регіоні до появи державно-монополістичного управління цим процесом ще й перехідними від патріархальних відносин формами, розквіт всеохоплюючої підприємницької стихії мав в Україні великий розмах, котрий сконцентрувався на селі у вигляді кооперації. Унаслідок цього в даному регіоні імперії склалася така її могутня сила, яка нікуди при всіх правліннях не зникала, а видозмінювалася навіть під час усього радянському періоду. Як свідчення цьому, вона виринула під час «перебудови» та зайняла знову широкі позиції у суспільстві.

Дрібний власник може самостійно існувати серед великої кількості населення країни і мати разом із тим серйозну автономну силу, примножуватися в сприятливих умовах. Саме у перехідний період від патріархальних відносин із столипінськими реформуваннями дрібний власник, коли ще не вдосконалилися капіталістичні відносини, й далі внаслідок Жовтневої революції зміцнив свої позиції. Такі складності в країні, природно, потребують, аби не саморозвалитися, силових рішень у керівництві. На жаль, Центральна Рада і Тимчасовий уряд не мали належної та потрібної в такий скрутний час влади. Наявність її разом із природною конкурентною боротьбою з великим капіталом вирішує проблему «дрібнобуржуазної стихії» у країні, ставить її самостійну рушійну спроможність на своє місце. Радянська влада вирішила це питання лише за допомогою силових факторів сталінського керівництва й створення великої промисловості у країні в 1930-х рр.

При належному державному впорядкуванні нових виробничих відносин дрібні власники в переважній більшості щезають під тиском природної конкурентної боротьби з великим капіталом. Вони переходять у самобутні форми, наприклад, промислів (художні, харчові, кондитерські, антикварні, косметичні та ін.), і стають доповненням до великої індустрії. В інших випадках дрібні власники зникають внаслідок збіднення, стають найманими робітниками фабрик, заводів тощо. Але у них завжди залишається негасаюча «надія» повернутися до власного господарювання.

П.А.Столипін створив механізм виробництва дрібних власників для капіталістичного розвитку з обов'язковою потребою державного керівництва за умов їх оподаткування, щоб у держави не з'явилися конкуренти – скупник та куркуль на селі. Останні при відсутності належного керування дуже швидко налагоджують процес нагромадження за рахунок продуктивної сили дрібного виробника, стаючи посередниками, й знижують державі процент прибуткового відсотка. Куркуль і скупник встановлюють подвійну експлуатацію населення країни.

Держава повинна для збереження природних багатств перетворити автономного дрібного виробника-власника в підпорядковану їй силу, аби управляти нею. Населення країни повинно бути підвладним їй за капіталізму та радянського соціалізму, поки воно знаходиться у перехідній стадії від патріархальних відносин, де стихійне нагромадження капіталу має найбільшу впливову силу.

В умовах розвитку капіталістичних відносин до встановлення державно-монополістичного керівництва у державі дрібний власник сам собі господар, веде самостійну конкурентну боротьбу або до самознищення, або до власної перемоги й збільшення виробництва, відтісняючи своїх конкурентів під час економічного, політичного чи навіть кримінального протистояння. У разі перемоги він стає між державою і населенням країни для подальшого збільшення свого власного прибутку за рахунок недостатнього керівництва уряду або долі своєї частки влади в ньому.

Довготривале обмежене державно-монополістичне управління капіталістичними відносинами у країні в умовах слабкості самодержавної влади, котра зро-

сла після вбивства П.А.Столипіна, призвело разом з іншими недоліками, що загострили ситуацію, у дальшому до необхідності силового рішення – до диктатури радянської влади.

Дрібний власник у системі суспільних відносин зайняв дуже серйозні позиції. Протягом ХХ ст. у країні відбулося рідкісне в історії перетворення останнього у державного працівника та навпаки. П.А.Столипін почав реформувати населення країни на початку ХХ ст. у дрібного власника. Сталін здійснив його пролетаризацію у 1930-х рр. А «перебудова» Горбачова створила умови для знищення радянського ладу і через так звану «ринкову економіку» повернула приватну власність у країну, реанімувала її через усе ті ж «перехідні» кооперативні форми виробництва.

Перший, столипінський, етап масового створення дрібних власників у Російській імперії, у тому числі й в Україні, був доленосним і особливим. Він проходив в умовах запеклої боротьби з переважаючою у суспільстві часткою патріархального населення. Столипін створив критичну масу дрібних власників для подолання старих відносин, а вона вже в підсумку викликала у країні всі наступні революційні ситуації.

Другий, «сталінський», період перетворення відбувався з неменшим запеклим опором уже дрібного виробника-власника в період його пролетаризації та відчуження у нього власності.

Третій, «перебудовний», етап перетворення в дрібних власників проходив теж із великими труднощами. Вони фактично не витримали розвалу СРСР, не влилися у приватногосподарську природу пострадянського суспільства.

Дрібний власник, як одна з головних діючих осіб ХХ ст., став основним учасником перетворень двох протилежних економічних систем – як інституту приватної власності, так й її одержавлення в радянській структурі соціалізму. Його значущість у країні була настільки автономною, що з нею не могли успішно справитися державні методи управління до Жовтневої революції, потім за радянської влади в 1917–1921 рр. Тільки особлива силова диктатура Сталіна у 1930-х рр. здійснила в цілому пролетаризацію всього населення. Але і вона не змогла до кінця перебудувати природу дрібного виробника-власника до найманого стану. При першій можливості ослаблення радянської влади при правлінні Горбачова, через майже 70 років існування СРСР природа дрібного власника скинула існуючу владу. Перед його безконтрольною силою, що утворилася у країні, виявилися безсилим також керівники Тимчасового уряду перед Жовтнем 1917 р. та після них Ленін.

Особливій автономній силі нагородження в дрібного виробника-власника у перехідний період багатоукладної економіки змогли протистояти тільки такі сили, котрі були задіяні в 1930-х рр. Лише створена Сталіним система жорстких заходів у державі змогла приборкати дрібного виробника-власника. Минуло чимало часу після петровських починань державного регулювання початкових форм розвитку капіталістичних відносин. Багато що було упущено в управлінні країною й тим самим створено ті передумови, які призвели до силового регулювання цих відносин у 1930-х рр. Відсутність необхідного керівництва разом із непродуманою земельною реформою 1861 р. стали вибухонебезпечною основою всіх подальших подій у Російській імперії. Вони заклали основу протистояння населення країни державному управлінню і викликали несприятливий розвиток суспільства, котрий призвів до знищення приватної власності та до тривалої селянської революції чи війни, як стверджує А.Граціозі⁹. Це сталося внаслідок того, що довгий час державне керівництво аграрною країною серйозно не включало інтереси селян у свою сферу уваги. Селянські бунти, які виникали час від часу, влада звикла придушувати військовою силою й репресіями. Тому в державному управлінні самодержавства довгий час навіть не було ство-

рено механізму цивілізованого вирішення цих проблем, врешті, задоволення інтересів народу. Кріпосний лад, як зазначав А.Чехов, «розбестив душі» еліти суспільства¹⁰.

Внаслідок аграрної реформи 1861 р. царський уряд в основному захистив інтереси поміщиків і тим самим створив численну масу малоземельних селян, котрі через своє відчайдушне становище розбурхували суспільство.

Категоричне небажання поміщиків втрачати свою землю примусило монарха просто обійти саму проблему вдосконалення аграрної реформи. Тим самим поміщики, підтримані владою, поставили країну перед загрозою лише революційних перетворень, переділу землі селянами для відтворення свого біологічного існування.

Однобока позиція уряду у 1861 р. – будь-якою ціною зберегти поміщицькі землі й ігнорування засобів перекваліфікації маси безграмотного населення – по-суті викликала виникнення революційних подій у країні для розв'язання конфлікту між поміщиком та малоземельним селянином.

Масштабні зміни в патріархальному відсталому суспільстві, котрі назріли на рубежі віків, у ХХ ст. покликали для його реформування талановитих виконавців від держави – Вітте, Столипіна, Леніна, які, незважаючи на протилежність своїх політичних поглядів, різними способами розв'язували одне і те ж завдання – змінити відсталі форми розвитку країни.

Незважаючи на титанічні заходи державних діячів, прем'єр-міністрів Вітте й Столипіна, суспільство все ж не прийняло реформ, спрямованих на докорінну капіталізацію. На цьому мирний етап розвитку Російської імперії в квітучу та багату капіталістичну державу суспільством було закрито і безповоротно відкинуто.

Своїм тривалим опором прогресивному розвитку воно дотягло до вже тільки вимушених змін, до найостаннішої можливості їх здійснення. У даному разі залишалася все та ж нерозв'язана необхідність модернізації суспільства. Однак за винесеним його більшістю висновком в останньому визначився напрям дальшого реформування, котре не повинне йти капіталістичним шляхом розвитку. Як відомо, підсумок такого висновку – перетворення у країні все ж здійснилися, але найжорстокішим способом через радянську індустріалізацію 30-х рр. ХХ ст.

Партія більшовиків, відкинувши столипінський напрям реформування суспільства, «з'явилася в образі сучасного колективного царя – модернізатора, так би мовити, нового Петра – готового мобілізувати державу й її апарат, щоб підштовхнути країну вперед»¹¹. Для розуміння причин запровадження диктатури, авторитарної влади більшовиків та, нарешті, тоталітарної структури у суспільстві слід виявити фактори, котрі породили таку політику, а також чим воно керувалося у протистоянні мирному реформуванню країни.

У перехідний період переплелися найрізноманітніші суспільні течії, які склалися внаслідок великого розчарування народу. Створювалася нова рушійна сила для капіталістичного прориву у патріархальній країні в умовах могутньої основи общинного протистояння. Інтелектуальна частина суспільства визначилася у моральному і духовному протиборстві хижацьким формам первісного нагромадження як перешкоди подальшому цивілізованому розвитку держави. Самодержавство загалом підтримало поміщицький напрям патріархальних відносин. Роль Миколи II, котрий не бажав вводити конституційну монархію в управлінні, була визначальною для долі народу, й він відповідав за таке рішення. Тим більше, що верховна влада мала можливість довгий час спиратися на талановитих людей у державі – таких реформаторів імперії, як Вітте та Столипін.

На початку ХХ ст., майже за 15 років до Жовтневої революції, прем'єр-міністром при Миколі II став П.А.Столипін, котрому довелося пройти революційні події 1905–1907 рр. як міністру внутрішніх справ. Після цього він зумів повернути країну з кризи у спокійне русло економічного реформування й знайшов

спосіб таким чином запобігти новим заворушенням. Історія давала суспільству після революційних подій шанс мирних перетворень, протиставивши їм жорстоку альтернативу.

Незважаючи на застереження, протидія реформам знищила можливість мирних змін у державі. Тривалий опір освіченої частини суспільства, яка відстоювала патріархальні, общинні устої в країні, став підтримкою інших форм перетворення, ніж реформи, спрямовані на капіталістичний розвиток. Відхиливши мирний процес перетворення держави, суспільство одержало дальші зміни через революційні події. Об'єктивно існуючі нові продуктивні сили, котрі давно знайшли місце у капіталістичному розвитку в країнах Європи, у Російській імперії теж прагнули з'явитися.

«Людство йде вперед, удосконалюючи свої сили. Все, що недосяжне для нього, коли-небудь стане близьким, зрозумілим, тільки для цього треба працювати, допомагати всіма силами тим, хто шукає істину»¹². Для розвитку держави завжди існують визначальні віхи на перехідному шляху. Вибір було зроблено майже всіма верствами суспільства проти розвитку капіталістичних реформ.

Пересічне громадянство залишалося осторонь від здійснення багаторазових спроб знищення П.А.Столипіна та його справи. Суспільство не сколихнулося після вбивства, проте його фатальна роль стала визначальною точкою ставлення до капіталістичних реформ. За неправомірними діями виринули наслідки: революція, економічна криза, колапс, жертви. Перед Жовтневою революцією П.А.Століпін був тим останнім необхідним суспільству реформатором для цивілізованого перетворення держави, який силою своєї енергії й безкомпромісності самовіддано працював у напрямку капіталістичного реформування країни. Однак для негромадянського суспільства цивілізований шлях до розвитку нових відносин був ще далеким. Воно тяжіло до свого самовиявлення через глибокі системні потрясіння.

«Ми відстали років на двісті, у нас немає ще рівно нічого, немає певного ставлення до минулого, ми тільки філософствуємо, скаржимося на нудьгу або п'ємо горілку. Адже так ясно, щоб почати жити тепер, треба спочатку спокутувати наше минуле, покінчити з ним, спокутувати його можна тільки стражданням, тільки незвичайною безперервною працею»¹³. Жовтень і всі наступні події стали тим стражданням, про яке писав А.П.Чехов, без котрого не могла обійтися Російська імперія та її складова – Україна.

П.А.Століпін як реформатор не став виразником інтересів суспільства і частиною його менталітету. Скоріше він виглядав стороннім елементом, котрий посягнув на перетворення душі православного народу за західним зразком європейської цивілізації, а відтак став його ворогом. Крім того, Століпін, проводячи реформи в капіталістичному напрямі, ставав головним противником хаотичного розвитку нових відносин у державі. Він запропонував суспільству мирне вростання в них, однак на державно-монополістичній основі підпорядкування, таким чином входячи у суперечність не тільки з поміщицькою країною, на чолі якої стояло самодержавство, а й також із тими, хто хотів хаотичного розвитку капіталізму з безконтрольним його становищем.

На появу в суспільстві нових продуктивних сил впливало самодержавство, котре виступало разом із поміщиками та усіма консервативними елементами на боці опору новому історичному етапу розвитку. Микола II не зміг стати на чолі нових процесів у суспільстві. Про це свідчив царський маніфест від 17 квітня 1905 р., який підтвердив намір влади дотримуватися принципів не прогресу, а віротерпимості. В цьому маніфесті цар мав проголосити основні закони конституційного обмеження самодержавної влади. Цим Микола II і повинен був створити той необхідний перелом, котрий зміг би забезпечити дальший стабільний розвиток імперії в епоху капіталізму. Й тим самим самодержавство відкрило б шлях формуванню громадянського суспільства через фундаментальне, офіційне

надання прав людини, допомогло б встановленню в ньому кодифікації, змогло б привчити населення брати участь у великій політиці та нести відповідальність за свої акції.

Міністерство внутрішніх справ також зробило помилку в законопроекті про відлучення церкви від держави, забираючи духовну опору царя у відповідальний перехідний період – релігійно орієнтованого православного суспільства на відміну від католицької західноєвропейської цивілізації. Воно залишило владу монарха без духовного керівництва своєю державою. У взаємовідносинах із церквою утворилася небезпечна тріщина, яка також зробила в той період вплив на становище царської сім'ї в суспільстві.

На жаль, у кінці XIX і на початку XX ст. тривалий час на чолі управління країною опинилося самодержавне керівництво, котре не бачило (й не хотіло бачити) законів руху суспільства та несло в собі консервативне ставлення поміщицького класу до прояву нових відносин. Специфіка капіталістичних сил проявлялася найнепривабливішою формою хаотичного способу нагромадження. Микола II не тільки не очолив, а більше того, затримав історичний хід розвитку суспільства. Тому на чолі нових сил об'єктивно з'явилися і виступили революційно налаштовані вожді, а країну внаслідок слабкості політики її державного керівництва було піддано деструктивним, але все ж змінам. Досвід управління приватногосподарським розвитком у країні, появу нових форм у ньому було вказано ще Петром I. Завдяки відсутності регулювання проявився найгірший бік капіталізму без державного керівництва його розвитком, що завдало суспільству найбільшої шкоди.

Таким чином, позбавлені управління нові, капіталістичні відносини на початку XX ст. повністю захопили продуктивні сили суспільства «золотою лихоманкою». З'явившись як новий активний фактор без державного регулювання, вони нерозбірливо збільшували свій вплив із допомогою великих грошей та заради цього запровадили жорсткі форми наживи, особливо щодо бідної, експлуатованої частини населення країни. При цьому вони витісняли старі, віджили феодальні відносини, котрі не привносили в новому, XX ст. активних дій у суспільство. Здиблений хаос початкової стадії капіталістичного розвитку, допущений бездіяльністю державного управління щодо його приборкання, відстрашував у всіх верств бажання знаходитися в такому спотвореному майбутньому. Не розуміючи нових природних процесів розвитку країни, більшість населення від них рішуче відмовлялася. На жаль, не було засвоєно уроки часів Петра I, який зазначав про необхідність обов'язкового державного регулювання приватногосподарського розвитку суспільства, особливо на первісній стадії капіталістичних відносин. Він визначив початок управління в нових умовах, що народжувалися, на прикладі запровадження контролю посесійних заводів, де експлуатація народу обминала подвійне гноблення держави й хазяїна і не мала безмежних розмірів розкрадання надр країни, зберігаючи потенціал імперії.

Первісна стадія нагромадження капіталу у Росії наприкінці XIX ст. та на початку XX ст. набрала найпотворніших форм і була далекою від загальнодержавних завдань. Вона звелася до одноосібного розтягнення природних ресурсів країни й нелюдського гноблення населення в таких розмірах, як після «перебудови».

Деякі європейські країни змогли пройти цю революційну стадію загострення інтересів у суспільстві в початковий період капіталістичного розвитку завдяки регулюванню держави. Крім збереження ресурсів, вони частково змогли «перекваліфікувати» бідні верстви суспільства, котрі здебільшого зникають в умовах нового облаштування селянської маси, яка потрапила під жорна стихійних подій первісного нагромадження.

Однак Російська імперія не стала на такий шлях державного регулювання капіталістичного розвитку. У цьому виявилася перешкоджаюча реформам діяльність

поміщиків – утримати патріархальні відносини разом із землею. А поряд із цим управління країни пустило справу перетворення суспільства майже на самоплив.

Тривалий час за допомогою православної церкви у свідомості російських підданих сформувалося стійке поняття про священну тотальну владу імператора. Така політична культура країни, з одного боку, знімала моральну відповідальність у керівника держави перед народом імперії за вчинене в управлінні нею, наче послане згори, а, з іншого, – довгий час створювала сліпу віру у правильність його дій, яку було розвінчано після розстрілу 1905 р. Тому для народу стан справ в імперії, пущений на самоплив в умовах тривалої абсолютної віри у царську волю як спадкову від вищої сили, призвів до найгірших наслідків запізнілого розвитку.

Фактом убивства П.А.Столипіна і байдужою реакцією суспільства на нього впливові сили, інтелігенція визначилися у прагненні відкинути капіталістичний розвиток на державно-монополістичній основі й самі вибрали для себе інший шлях перетворень. Суспільству було уготовано найгіршу долю в умовах відсутнього державного керівництва у хаосі капіталістичних відносин за принципом «хто як виживе».

Спокійне, поступове, прогнозоване життя країни в реформах психологічно не підходило для неї, оскільки вона звикла до тяжких надривних умов свого розвитку та трансформацій. Урядову практику західної демократії щодо способу щоденного виборювання для себе економічного простору, рутинної роботи реформування держави під керівництвом Миколи II не було усвідомлено у Росії як нормальне явище. Гостре посилення в країні всіх суперечностей, що довго нагромаджувалися, не сприймало поступову дію, реформування. Самодержавство тривалим процесом відстрочок дозволило суспільство до відсталого стану, нагромаджених суперечностей у державі.

Освічені кола держави не піклувалися про недавно ще свій кріпосний народ. Вони довго володіли ним і використали його у відробітковій системі за одержану в позику землю. А.П.Чехов із сумом зазначав, що «володіти живими душами – адже це переродило всіх вас (аристократів, поміщиків – *авт.*), які жили раніше й тепер живуть...».

Поміщики з великим небажанням йшли на звільнення селян. Адже воно було невідгідним для них. Їх кола піклувалися виключно про себе, нехтуючи власним народом, доводячи населення до крайніх злиднів. Вони егоїстично створили для себе зручну буферну зону розривом між злиднем станом народу та власним благополуччям, забуваючи про загальні інтереси країни, про те, що не можна розкошувати на чужій нужденності. Буферну зону поміщики заповнили різночинною інтелігенцією, впускаючи її в своє коло для культурного обслуговування. Населення, котре ледве животіло, було розгніване реаліями злидненного стану. Проте самодержавство з допомогою поліції ще утримувало порядок у суспільстві.

Уся система господарства вимагала негайних змін, повного її реформування. Бурхливий розквіт товарно-грошових відносин змінив соціальний стан усього населення країни. Революційні події 1905 р. вказали уряду на необхідність змін, розв'язання проблеми із зайвими селянами в країні, яка виникла через малоземелля. Уряд неквапливо намагався кооперувати їх у центри кустарного виробництва, а надалі об'єднувати й укрупнювати до рівня фабрично-заводської промисловості.

У столипінській політиці кустарне виробництво не набуло широкомасштабного перетворення, а розглядалося лише як один із засобів піднесення добробуту селянства в умовах поширення малоземелля у країні. Це підтверджується незначними державними інвестиціями в кустарно-ремісничу промисловість до 1910 р.

Загроза нової революції чутливо вплинула на дворянсько-поміщицькі верстви. Розуміння ними значення розвитку селянських промислів для порятунку

власних землеволодінь визначило їх активну участь у діяльності земств щодо сприяння розвитку кустарного виробництва та створення кооперативів. Таким чином уряд зміг їх залучити до участі в земському управлінні по поліпшенню долі селян. Вони складали програми розвитку кустарної промисловості, які у першу чергу були спрямовані на ліквідацію перешкод цьому процесу, насамперед на витіснення хаотичного формування мануфактурної стадії виробництва в особі скупника, котрий закабалював кустаря і ремісника, як куркуль селянина у сільському господарстві, та нещадно його експлуатував¹⁴.

Земства брали на себе програми-зобов'язання з кредитування виробництва дрібних кустарів, викупуваючи з них боржників для праці в державних мануфактурах, кооперативах тощо. Вони організували земські склади ремісничих виробів й інші форми посередництва при збуті та придбанні сировини чи напівфабрикатів. У програмах земського управління відводилося певне місце вдосконаленню техніки, обладнання в промислових майстернях. Крім того, для їх розвитку земства планували створення ремісничих шкіл, навчальних майстерень з інструкторами, організацію виставок із представленням широкого асортименту кустарних виробів, створення постійних музеїв поблизу промислів, організацію обстеження і збір статистичних даних. Усі ці умови особливо набули поширення на початок 1912 р. й з того часу активно сприяли розвитку кустарно-ремісничого виробництва, де подвійна експлуатація трудівників зводилася до нульової відмітки¹⁵.

Через те що революційні події налякали уряд та дворян, державне управління почало інтенсивніше інвестувати створення кустарної промисловості спочатку символічно, й лише після 1910 р. кількість призначених для цього коштів стала значною. Очоливши цю програму, П.А.Столипін організував на місцях поширення земського досвіду по сприянню розвитку всіх видів кустарних промислів, створенню комісій по вивченню проблем украї збіднілого населення і виявленню причин такого стану. Кустарно-ремісниче виробництво у країні розвивалося, базуючись зокрема на попиті населення на реманент для сільського господарства.

Ще в 1902 р. Перший з'їзд діячів кустарно-ремісничої промисловості констатував уже досить значну розповсюдженість мережі відповідних підприємств у державі. Для України був дуже вигідний розвиток цього виробництва. Уся її дрібна промисловість працювала на регіональний та український ринок, задовольняючи як місцевий, так і загальний попит. Перший регулювався регіональними, другий – загальноукраїнськими центрами. Наприклад, Полтава формувала здебільшого сільський попит на кустарно-ремісничі товари, а Київ чи Харків, як центри збуту, – міський. Якщо в Полтаві розповсюджувалися товари селянського споживання – предмети бондарного, клепоквого, металевого промислів по виготовленню вил, кіс, лопат тощо, то у Києві або Харкові – товари більш витонченого кустарно-ремісничого промислу – екіпажного, меблевого, ювелірного, мереживного, парфумерного, по виробництву модельного одягу й взуття. Але існували промисли в Україні, котрі робили свою продукцію в одиничних екземплярах, які дуже цінувалися у світі. Наприклад, у селі Решетилівці на Полтавщині робили смушку з каракуля платиного відтінку з особливим завитком, тільки у цих краях розповсюдженим. Із цієї смушки вироблялися хутряні накидки, котрі поставлялися до царського двору у Петербург. Такі витончені промисли потребували за своєю специфікою та профілем відповідної сировини, устаткування, особливих умінь і навичок.

На специфіку розвитку кустарно-ремісничого виробництва України впливала відсутність тісного зв'язку з великою промисловістю. Воно у своїй більшості самостійно займалося переробкою первинної сировини в основному сільськогосподарського походження по всій території краю, вдовольняючи потреби його населення.

Підтвердження цієї тези розглянемо з допомогою цифр, які наводить О.Рибников на основі архівних та статистичних даних¹⁶. Великодержавна політика стримувала розвиток промисловості на всій території України. Дрібні підприємства у кустарно-ремісничому виробництві до Першої світової війни замінювали необхідну кількість великої промисловості по всьому краю. Найбільші економічні регіони – Катеринославська, Харківська й Київська губернії – мали найменшу кількість кустарів і ремісників на 10 тис. сільського населення. У Катеринославській губернії – 21,0 чол., Київській – 77,9, в Харківській – 119,3 чол. А у недостатньо промислово розвинутих районах – таких, як Поділля, була найбільша чисельність кустарів та ремісників, яка дорівнювала 247,4 чол. на 10 тис. селян.

Таким чином, кустарно-ремісничі майстри завжди поповнювали нестаток продукції в умовах недостатньо розвинутої великої промисловості, котра в Україні обслуговувала в основному інтереси Російської імперії. Потреби селян у знаряддях праці й домашнього вжитку не були в центрі уваги. Тому саме дрібні виробники задовольняли потреби населення і зробили кустарно-ремісничий промисел своєю другою спеціальністю. А за підтримки асигнуваннями при держзамовленні ця друга спеціальність переросла у головну. Ці асигнування державних коштів на сприяння розвитку кустарної промисловості повинні були довести справу до логічного завершення, оскільки вже малися всі необхідні складові для процесу перетворень. Найбільші капіталовкладення в кустарне виробництво було зроблено у 1912 р. під час наростання революційної активності низів та намагання влади таким чином хоча б частково її знизити. У той період за кількістю асигнувань (1 млн руб.) можна судити, якою популярністю вже користувалася у країні кустарна промисловість й ідея її спрямування до розвитку в фабрично-заводську. Результатом такої інвестиційної політики держави, на жаль, лише з 1912 р., стало те, що у тому році вартість продукції кустарного виробництва становила більше 45% від загальної вартості всієї промислової продукції України. Проте запізнілі інвестування перешкодили бурхливому розвитку капіталістичних відносин у кустарно-ремісничому виробництві.

З початком світової війни уряд почав вимагати від нього виконання воєнних замовлень. У період війн і розрухи влада завжди зацікавлена в розвитку дрібного виробництва, бо саме воно може хоча б частково зменшити негативні економічні наслідки суспільних потрясінь.

Повномасштабна мобілізація тилу у воєнні роки зруйнувала господарський розвиток країни. Відсутність зв'язків із найближчими західноєвропейськими партнерами, в першу чергу Німеччиною, призвела до нестачі необхідних складових економіки. Уряд вирішив активніше використовувати можливості кустарної промисловості для виконання необхідних замовлень воєнного часу. Таке рішення було піднято до рівня державної програми.

Під тиском умов Першої світової війни з'явився новий тип державного ставлення до дуже потрібної для країни кустарно-ремісничої промисловості. Він мав прогресивне спрямування, але тільки зароджувався під впливом війни. Держава створювала сприятливі умови розвитку дрібного виробництва для всієї країни. Вона ліквідувала умови, що заважали зростанню продуктивності кустарної промисловості по виконанню воєнних замовлень. У першу чергу це торкалося нищівної експлуатації торгово-лихварського капіталу, котрий бурхливо розвивався тоді на дрібнотоварній основі та був головним суперником державного замовлення в кустарно-ремісничому виробництві.

Відбулася модернізація економічних відносин у системі народного господарства, самого принципу ставлення держави до населення країни. Вона полягала в захисті дрібних виробників від несприятливих дій бурхливого розвитку нових, капіталістичних відносин, зокрема торгово-лихварського капіталу, котрий не-

щадно експлуатував населення. Модернізація проявилася у першу чергу в регулюванні капіталістичних стосунків, які сприяли переводу кустарно-ремісничої промисловості у фабричну стадію, до прямого зв'язку виробника й замовника – держави. Цей зв'язок відбувався через представництва її у земських управах для впорядкування кустарно-ремісничого виробництва, через створення кооперативів, котрі працювали за замовленням держави і на її устаткуванні та сировині, виключаючи «послуги» посередника – скупника. Але модернізація державного керування відбувалася з причин негайної потреби в умовах війни у продукції кустарно-ремісничого виробництва, а не з причин бажання допомогти своєму населенню уникнути подвійної експлуатації. Уряд, виконуючи свої завдання у воєнний час, проводив політику не шляхом безпосереднього сприяння самому розвитку виробничо-кооперативного начала, а привнесенням у райони кустарно-ремісничої промисловості всього необхідного на час державного замовлення: списаних із заводів і фабрик майна й сировини та витискування торговельно-посередницького конкурента – скупника, що загарбав для себе великі доходи, не передаючи з цього майже нічого в казну.

П.А.Столипін ще за часів свого управління надавав потрібні кошти для впровадження хутірних (фермерських) господарств, щоб відірвати селян від залежності й стимулювати їх до самостійного розвитку, а у кустарно-ремісничому виробництві планував керований урядом пом'якшений тип його переходу до нових економічних відносин за допомогою інвестицій держави та перекваліфікації населення. Він намагався уникнути вже існуючого жорсткого способу з позицій «хто як виживе», котрий знищував на своєму шляху бідні верстви народу. П.А.Столипін намагався приборкати дрібну підприємницьку стихію з допомогою державно-монополітичної основи управління, використавши її силу для подолання патріархального суспільства. «Столипін вважав можливим вжиття найсуворіших заходів, найвинятковіших законів у певних ситуаціях. Сумновідомі воєнно-польові суди столипінської епохи забрали тисячі життів, не рахуючи відправлених у заслання і на каторгу»¹⁷.

У період війни й концентрації державного управління влада могла впливати на перехід до нових, капіталістичних відносин, який ставав залежним від урядових організацій, котрі зокрема сприяли позбавленню дрібного виробника експлуатації з боку скупників.

Уряд сприяв модернізації ще не керованої ним промисловості шляхом придбання для неї засобів виробництва, устаткування, двигунів, машин тощо за нижчими цінами. Особливо необхідне устаткування замовлялося навіть за кордоном, у нейтральних країнах, які в період світової війни не входили до протилежних блоків. Але найголовнішу роль у сприянні розвитку кустарної промисловості відігравали все ж обмежувальні дії по відношенню до скупника. Для цього кустарні та ремісничі підприємства підключалися до системи державного регулювання, і тим самим розривався їх зв'язок із торговельно-лихварським капіталом. Так, видані кустарям скупником на певний час устаткування, двигуни, машини, інструменти перекупалися державними комісіями в рахунок авансів на виготовлення швидкими темпами необхідної продукції для армії. За рахунок цього авансування кустарі й ремісники розраховувалися зі скупниками і надалі самостійно виготовляли продукцію за держзамовленням. У кустарно-ремісничій промисловості збут продукції та заготівля сировини у воєнний час через державні й кооперативні організації здійснювався також без скупника, міняючи його послуги.

Надалі урядове регулювання кустарного виробництва через земства повинно було продовжити державну політику, спрямовану на ліквідацію конкурента і подвійної експлуатації народу. Це приводило до певного полегшення життя найбільшого прошарку населення, котрий міг продуктивно працювати та виробляти кустарно-ремісничу продукцію для товарного ринку в країні.

Урядове регулювання капіталістичних відносин у кустарно-ремісничій промисловості проводилося через інститут земства, який за рахунок державних субсидій організовував посередницькі форми взаємин ринку й виробника (склади продукції, інвестування виробництва, кредит, пільгове устаткування тощо). У воєнний період згадане регулювання спрощувалося до масового прямого підключення майстерень кустарно-ремісничої промисловості до державних відомств – замовників із прямим забезпеченням їх кредитами, сировиною, устаткуванням, поширюючи на дрібних виробників-власників свою монопольну владу.

У період війни було запроваджено державно-монополістичне регулювання кустарно-ремісничою промисловістю, котре вело боротьбу з хаотичними формами розвитку капіталістичних відносин, які найбільше заважали проведенню реформ у країні. Наприклад, у кустарно-ремісничому виробництві таку деструктивну роль відігравали скупники. Народжені реформою 1861 р., вони були охоплені непомірною жадобою наживи, жили за принципом повного виснаження кустарно-ремісничого населення до краю і робили останнє своїм позитивним боржником, прагнули будь-що досягти масштабів хазяїв великих виробництв. Охоплюючи всі товарні ринки, скупники монопольно встановлювали свої правила: занижували закупівельну ціну виготовленої продукції кустаря-ремісника, котрий не міг самостійно продати свій товар, а велика заборгованість змушувала його підкоритися кабальним умовам. Далі кустар чи ремісник знову повинен був звертатися до скупника з проханням кредиту для заготівлі сировини та допоміжних матеріалів у виробництві, бо, одержуючи гроші за свою працю, виробник стояв перед дилемою: забезпечити харчування сім'ї або закупити все необхідне на новий цикл робіт.

Нищівна й безконтрольна експлуатація скупниками дрібнотоварного населення України як у кустарно-ремісничому виробництві, так і в сільському господарстві виснажувала людські ресурси. Державні банки не допомагали кредитуванням під заставу продукції. Земські новації ще не були розвинуті. Таке хижацьке нагромадження за рахунок нищівної експлуатації мало б нескінченне продовження, якби не з'явилася зацікавленість держави у воєнний період у розвитку дрібнотоварного виробництва взамін слабодіючих підприємств великої промисловості. Для того щоб підтримати вищезазначені верстви населення як одне з джерел одержання необхідної продукції та прибутків, державна політика була націлена в цьому разі на більш жорстоку боротьбу із скупником, кількість котрого неможливо було охопити ніякими реєстрами. Він множився щохвилини і в масовому масштабі, як зазначав Ленін. Скупник був паразитуючим породженням товарно-грошових відносин, котрий пильно слідкував за тими виробниками, що приносили йому можливість примноження капіталу. Він наполегливо боровся за подальше нагромадження й тільки у самому крайньому разі відступав під силовим тиском.

У боротьбі зі скупником у найбільш скрутні часи держава застосовувала позаекономічні засоби, тобто адміністративний вплив (систему штрафів, конфіскацію сировини, обладнання, виготовленої продукції із складів). Найбільш затятих у боротьбі з державним управлінням скупників, які не бажали підлягати урядовій політиці, земські управи висилали в Сибір¹⁸. А це у відповідь призводило до їх шаленого опору державній системі нововведень у кустарно-ремісничій промисловості. Вони підкупали урядових представників усіх зацікавлених відомств і земств, підривали поточну роботу останніх та знешкоджували їх представників, не цураючись навіть фізичного знищення тих, хто невідступно проводив державну політику на витискування скупників із кустарно-ремісничої вотчини.

Ішла «холодна війна» влади зі скупниками, що поступово підточувала їх могутність. Найвищою точкою цієї боротьби під час перебудови в економіці було вбивство засновника реформи – П.А.Столипіна. Для багатьох він уособлював

запеклого ворога хаотичного розвитку капіталістичних відносин у країні, запропонувавши мирне влиття її до останніх на державно-монополістичній основі.

Програма мобілізації дрібної промисловості під час Першої світової війни продовжила столипінські плани. Урядове управління під тиском обставин вкладало кошти в дрібну промисловість, щоб модернізувати виробництво виключно для потреб армії. Але таким чином держава одержувала не тільки необхідну у воєнний час продукцію, а й розвивала мануфактурну стадію кустарно-ремісничої промисловості в усіх регіонах країни, як першооснову до вагомої індустріалізації. Урядові програми допомагали знизити рівень експлуатації трудящих, кредитуючи державні замовлення. Звільняючи населення від подвійної експлуатації через скупника, країна затрачувала меншу ціну на виготовлення продукції.

Під впливом складностей війни і за капіталістичних умов у державі відбулося перетворення дрібного власника на найманого робітника в галузі кустарно-ремісничого виробництва. Він самостійно зробив вибір між нищівною експлуатацією посередника-скупника у кустарно-ремісничій промисловості та умовами державного замовлення з платою за виготовлений товар, державний кредит під відповідну продукцію, постачання необхідної сировини. Аби позбавитися нищівної експлуатації, дрібні виробники-власники перед Жовтневою революцією добровільно масово обирали одержавлення, котре разюче відрізнялося від того, що у 1930-х рр. провів Сталін. Але цей процес об'єктивно був необхідний для подальшого розвитку держави в індустріальному напрямку.

Одержавлення дрібних виробників у кустарно-ремісничій промисловості під час війни було проведено на користь прибутків у казну, котрі з'явилися від знищення конкурента-скупника. Таким чином у час воєнної скрути були впроваджені перші кроки в дрібнотоварному виробництві, коли держава одержувала внутрішні ресурси від знешкодження впливу посередників у країні.

Перехід виробників із дрібною власністю до найманого в державі становища був вигіднішим, ніж самостійна їх праця з експлуатацією посередником. Закладені Столипіним реформи зробили свою справу в період Першої світової війни. Вони одержали урядове управління капіталістичними відносинами, позбавили більшу частку дрібних виробників (шляхом державного механізму врегулювання посередництва в кустарній промисловості) від подвійної експлуатації й полегшили стан біднішої, експлуатованої частини населення. Таким чином було знижено рівень революційного потенціалу у країні, притягнуто до нового виробництва під час війни малоземельне селянство, сформовано сприятливі умови для його переходу від патріархальних до інших відносин. Цей досвід в екстремальних умовах війни (на прикладі кустарно-ремісничого виробництва) переходу до державного регулювання капіталістичних відносин потрібен був для продовження перетворення дрібних виробників-власників і у сільському господарстві.

Розпочате одержавлення, виключаючи торгово-лихварський капітал, приватногосподарської власності як досвід владного регулювання перейняли більшовики й закінчили цю справу з викресленням самого факту присутності останньої як ворожої пролетарській революції.

Практика впорядкування через урядове управління розпочатих капіталістичних відносин у дрібному виробництві, зокрема в кустарно-ремісничому, надавала можливість звільнитися найбіднішим власникам, а в їх особі за такими ж методами всьому населенню країни від хижачької безконтрольної експлуатації. Створювалася можливість на прикладі механізму регулювання кустарно-ремісничої промисловості поступово перейти до державного капіталізму. Огортання урядовою опікою, котра фінансово була вигідна за кінцевим результатом, як, наприклад, кустарно-ремісничому виробництву, всім ланкам народного господарства, надало їм індивідуального відносного збагачення при відсутності подвійної експлуатації та перешкоджало подальшому розвитку революційних по-

дій у країні. Виявилось, що для перетворення такої складної багатоукладної системи суспільства вимагалася в кожній його верстві своя продумана програма і, крім того, велика рішучість особи реформатора довести задумане до логічного кінця й, безумовно, цілковита підтримка «верхів» із державно-монополістичною умовою керівництва.

П.А.Столипін не здобув такої підтримки. Більше того, кожний свій крок у Державній думі йому довелося робити у складній боротьбі¹⁹. «Вадами» для необхідної рішучості у реформуванні суспільства в нього стали порядність, інтелігентність, вищий ступінь освіченості, чесність, державне розуміння потреб країни та її народу. Навіть «столипінські галстуки» виявилися мізерним необхідним заходом для способу управління у Російській імперії на початку ХХ ст., способу згортання революції 1905–1907 рр., за що йому дорікали. За умови загалом підтримки суспільством реформ П.А.Столипіна не було б потрібним вдаватися до необхідності жорсткого перетворення держави, появи для цієї мети дедалі більш рішучих керівників – Леніна, а потім і Сталіна – для зміни такої складної багатоукладної системи. Виявилось, що у процесі реформування всі правові способи державного регулювання були безсилі. В суспільстві на тому етапі його розвитку діяли лише жорсткі форми впливу. Внаслідок пройденого історичного процесу можна відслідкувати, що на перетворення населення країни вплинули тільки сталінські методи державного управління у 30-х рр. ХХ ст.

Суспільство своїми діями само спровокувало необхідні жорсткі форми впливу на нього та водночас зажадало великої рішучості в особі реформатора (як у ХVІІІ ст. перед загрозою втрати державної незалежності з реформами Петра І). В країні на початку ХХ ст. все також тяжіла відстала система землеволодіння, котра влаштувала «верхи» суспільства, які не хотіли для себе змінювати звичні форми життя. Тому вона й у ХХ ст. теж душила всі нові починання, необхідні для її перетворення, оскільки самодержавство було саме частиною і представником поміщицького класу.

Нові форми не були закладені державною програмою управління країною протягом тривалого часу, починаючи з петровської епохи. Розпочатий Вітте й Столипіним процес реформування держави зустрів перешкоди. Перша світова війна додала та загострила складні внутрішні суперечності у суспільстві. Вона відіграла негативну роль в успішних темпах розвитку країни, котрі створилися внаслідок початку проведення реформ. Війна, нарешті, консолідувала державне управління, яке в складних для країни умовах інтенсифікувало втручання у капіталістичні відносини в суспільстві. Наприклад, у кустарно-ремісничому виробництві разом з грошовими вливаннями було створено відповідну промисловість за держзамовленням. Державне управління показало свої переваги перед взаємовідносинами «поміщик – малоземельний селянин», котрі було пущено на самоплив.

Прокладений шлях реформування Столипіним у сільському господарстві й введено після нього державне управління в період Першої світової війни у кустарно-ремісничій промисловості стали поштовхом для розвитку капіталістичних відносин по всій країні. Він спеціально не займався практикою розселення населення держави, але створений ним механізм і закладені інвестиції для інституту фермерства підготували ґрунт для формування з малоземельних селян фермера, кустаря та ремісника. Столипін залишив після себе національний досвід подолання хаотичних форм капіталістичного розвитку на державно-монополістичній основі, яким сьогодні керуються в Росії.

Перед Жовтневою революцією продовжували діяти запуснені механізми реформ капіталістичних відносин. Державне фінансування розвитку тільки кустарної промисловості у 1912 р. дало приголомшливе зростання її виробництва в Україні: воно досягло 50% вартості всієї промисловості на 1914 р.²⁰

Виходячи з поставлених завдань реформування сільського господарства на початку ХХ ст., необхідна кустарно-ремісничка перекваліфікація для розвитку нових продуктивних сил без державного центрального управління здійснювалася майже стихійно, знайшовши в українському селянинові особливо благодатний ґрунт для капіталістичних перетворень. В Україні розмах кустарно-ремісничого виробництва відбувався насамперед у центральних родючих регіонах – на Полтавщині, Чернігівщині, Черкащині, де поміщики трималися за землю й була більшою чисельність малоземельних селян. Тут і раніше вони приробляли собі на життя за рахунок власного «хатнього» ремесла. У цих районах тому й сконцентрувалися зимові кустарні промисли, котрі давали змогу незаможним селянам звертатися до них як основних.

Україна завжди характеризувалася самостійним кустарно-ремісничим виробництвом. Тут промисли з'являлися в тих місцях, де існувала потреба у товарах першої необхідності, яких не вистачало насамперед для сільського господарства та побуту. Однак перехід з общини до кустарно-ремісничого виробництва був хворобливим і почав здійснюватися з появою фінансової й організаційної допомоги від земств із початку ХХ ст. Політика інвестицій для розвитку останнього через них виявилася дуже дійовою. У період війни розвитку кустарно-ремісничого виробництва допомагала політика державного управління, котра перенесла велику кількість замовлень із великої промисловості, знищуючи або відтісняючи експлуататора-скупника та тим самим сприяючи розвитку промислів в Україні.

Під тиском умов Першої світової війни було створено новий тип державного регулювання дрібногосподарним господарством. П.А.Столипін не тільки розглянув національні форми створення капіталістичних відносин, а й використав досвід Західної Європи як загальний еволюційний шлях розвитку суспільства цивілізованого напрямку, котре пройшло через індустріальну революцію, де проводилося розселення населення країни через одержавлення більшості селянської маси у найманий робітничий клас. І в цьому ж еволюційному процесі рухалася Російська імперія та її складова – Україна.

Процес гонитви за цивілізацією супроводжувався тяжкими наслідками для населення і потрясіннями його національного буття. На пам'ять приходять аналогічний з історії приклад щодо перетворень Петра I, якого ще звать «першим більшовиком», що проводив революційну модернізацію суспільства на початку ХVIII ст. жорсткими заходами. За боротьбу проти патріархальних звичаїв у країні й за західний напрямок її розвитку його прозвали на церковно-православний лад «антихристом». У свій час за аналогічні дії Леніна теж так прозвали, а вже сучасники «перебудови» кінця ХХ ст. Петра I визнали реформатором.

На початку ХХ ст. країна переживала майже аналогічну петровській нову хвилю творення суспільства, столипінську реконструкцію. Вдосконалювалися нові форми виробництва в країні за зразками західного капіталістичного господарства та водночас застосовувалися силові методи у внутрішній політиці самодержавства, як, наприклад, масовий Ленський розстріл і «столипінські галстуки». Але цей розвиток відбувався в зовсім інших соціальних та культурних умовах, ніж на Заході. Нагромадження суперечностей у суспільстві було іншого відтінку, але з характерними симптомами відставання.

У Російській імперії не зумів пройти повний процес розселення населення країни для капіталістичного розвитку. Це сталося, крім усього іншого, з найголовнішої причини – у силу особливості й стійкості селянської общини, слабкості дій щодо неї та браку часу для державного врегулювання дуже складної патріархальної основи суспільства. Всі вони потребували переродження країни, продуманого механізму задоволення інтересів зацікавлених сторін. Навіть «столипінські галстуки» виявилися недостатніми для швидких перетворень у

країні зі сторічним або двохсотрічним відставанням від Європи. Суспільство потребувало для цього кардинальних петровських заходів.

Малоземелля, котре лишилося у спадщину від аграрної реформи 1861 р., без державного управління добровільно не породило пролетаризації селян у силу їх правової слабкості. Індивідуальна власність не замінила общинної на селі, й тому вирватися із старих феодальних пережитків малоземельному селянинові було нікуди.

На початку ХХ ст. селянська община, особливо її паразитична номенклатурна частина, перед агонією свого знищення майже переборола навіть поміщика та активно продовжувала відстоювати свої інтереси. В глибині зародження революційного руху існувало і народне протистояння перед буржуазними формами в особі селянської общини, котра охоплювала більшість населення країни.

Спроба швидко створити інститут фермерства й сільськогосподарських робітників не вдалася. У своїй більшості селяни не сприймали цінності нових ринкових відносин, буржуазного суспільства. Вони переважно жили за традиційним общинним звичаєм, за правами взаємопов'язаного механізму селянського співжиття.

Як явище сама селянська община колись була прогресивним етапом у житті країни. Адже вона утворилася під час переходу від родових відносин до феодальних як замкнута станова одиниця, використовувана державою як зручний апарат для збору податків. Община підтримувала самостійне існування селян у період кріпосного права. Функціонування всього населення в країні було розподілено по общинних осередках. Інститут їх у суспільстві приховував недоліки державного управління, котре дуже мало приділяло уваги розвитку свого народу. Самодержавна влада створила окреме функціонування великої кількості людей за рахунок освічених одиниць суспільства, щоб не витратитися на освіту всього населення і для своєї вигоди тримати в неутті свій народ. У зв'язку з браком необхідних умінь самостійного існування кожного – володіти грамотою, знаннями ведення господарства в країні тощо – для більшості населення було обрано зручний для «верхів» принцип функціонування його за общинним принципом. Община мала на велику кількість неграмотних селян свого писаря, представника та ін. Низький рівень грамотного населення в державі свідчив про повну байдужість верхів суспільства, еліти до долі свого темного народу у той час, коли в Європі давно вже існували механічні засоби виробництва й робітники були ознайомлені з принципами їх дії, паровим двигуном тощо. Вольтеріанський період просвіти на Заході, позитивно оцінений Катериною II, нею ж був закритий у своїй власній країні, котрою вона дуже довго управляла за старими правилами – «одержувати» від продуктивного населення і не давати йому хоч будь-яких основ для розвитку без дозволу еліти суспільства. Селянське общинне життя вросло в свідомість усього народу. Перед Лютневою революцією у державі близько 80% населення становили селяни²¹. Життєздатність общини була настільки стійкою, що вона пережила дві революції, не втративши свого впливу на селянське населення аж до 1928 р. Про це свідчать матеріали огляду Шейли Фіцпатрік, де дослідниця довела на документальних фактах, як община протистояла переходу селянства до стану робітників. За іронією долі сама община, в котрій П.А.Століпін хотів ввести реформи по створенню фермерського господарства, чинила опір розвитку капіталістичних відносин у країні. Реформам протистояла верхівка останньої, яка використала принцип згуртованості її членів навколо неї та не бажала віддавати свої привілеї заради якогось прогресивного розвитку в державі. Протистояння керівників общини викликало загальний опір більшості народу проти нововведень – індивідуального підприємництва, зло пожартувавши з усім напрямом капіталістичних відносин.

Для номенклатури общини не був продуманий перехідний механізм, котрий би її знешкоджував. Вона, маючи величезний вплив на своїх членів, відразу поз-

бавлялася всієї повноти влади і сили після зруйнування її й тому чинила опір виходу селян із неї. Виявилось, що у глибині зародження народного опору капіталістичним відносинам на початку ХХ ст. було протистояння общинної верхівки та, як наслідок, усього народу новим формам розвитку. Капіталістичні реформи в сільському господарстві, знищення патріархальних відносин перешкодили дальшому життю общини й її ідеологам – номенклатурі. Одним із недоліків її реформування були відсутність фінансової програми переорієнтації так званої общинної верхівки, державне управління не виділило достатньо грошей на перекваліфікацію малоземельних селян. При розпаді общини велику їх кількість було кинуте державою на самостійне виживання. Якщо поміщики вибили собі компенсацію за земельні переділи, то цієї номенклатури не брали у розрахунок, а в наказовому порядку шукали та впроваджували закон про індивідуальну власність.

П.А.Столипін намагався рухати реформи по створенню індивідуального шляху становлення капіталізму на державно-монополістичній основі. Такий шлях розвитку суспільства був зрозумілий і ближчий поширеному індивідуалізму в суспільстві, котре сповідує католицький напрям у християнстві. У Російській же імперії з православним типом віросповідання – за своєю суттю общинного ортодоксального напрямку – було дуже складним розуміння у масі індивідуального способу життя й збагачення. Внутрішня вікова культура народу зберігала патріархальні устої, які у дальшому швидше прижилися в радянській, комуністичній системі за пролетарської диктатури, ніж у капіталістичному індивідуалізмі. Як не парадоксально, але під час створення комун, колгоспів, у цілому всього колективного селянин у перехідний період почував себе ближче до свого внутрішнього світу.

П.А.Столипін, котрий прожив довгий час у західних губерніях імперії, на наш погляд, випускав з уваги важливий психологічний момент, що склався в населення Росії. Воно було далеким від прийняття індивідуальної форми життя. Ця общинна боротьба проти індивідуалізму з усіх боків пройняла весь народ та створила революційний напрям до колективної творчості.

Тому досвід столипінського державного управління по модернізації суспільства, по перетворенню населення країни через індивідуальну власність у капіталістичних підприємців і водночас решти дрібних виробників в общині у найманих робітників для потреб промисловості разом із вирішенням проблем перекваліфікації малоземельних селян для цього є темою окремого розгляду процесів передісторії радянської модернізації.

Складна протиборствуюча роль общини в модернізації суспільства ще довго зберігалася й тим самим підтвердила розуміння її пануючого значення у перешкоді розвитку нових виробничих відносин в аграрній країні. Зокрема цю тезу підтверджує Ш.Фіцпатрік у своїй праці «Сталинские крестьяне. Социальная история советской России в 30-е годы: село». Вона робить висновок про общину як номінально існуючий єдиний керівний орган на селі у період навіть 1928 р. на основі статті в журналі «Большевик» (1928. – №9. – С.79–80). Дослідниця зазначає: «Сільські общини, котрі входили у числі 6–8 в юрисдикцію типової сільради, були куди більш ефективними та шанованими установами. Вони могли оподатковувати зборами своїх членів і мати інші джерела прибутку, як, наприклад, здавання землі в оренду й т.п. Община (земельна громада) була юридичною особою, могла укладати контракти, порушувати справу у суді та перебувала в офіційних відносинах з урядовими установами; її керівник, як правило, належав до числа ділових і впливових людей, котрий умів вести справи з державою з найрізноманітніших питань. Більшовики дивилися на общину із зростаючою підозрою, яку викликав у них її статус суперника сільради: ці дві установи один більшовицький журналіст у 1928 р. назвав «двома селянськими

активами на селі». Проте багато хто із селян з ним не погодилися б, оскільки для них місцевим органом влади була тільки община»²².

П.А.Столипін, проводячи реформи, ідеалізував селянський стан у державі й до кінця не враховував можливе протиборство з боку самостійно існуючого інституту общини з розвитком нових виробничих відносин, капіталістичного суспільства, котрі забирали в останньої владу. Малоземельне селянство перебувало у скрутному стані в суспільстві, а перекваліфікація його затримувалася. Це створило агресивну силу у країні.

У самий відповідальний час для країни у період потрібного екстреного реформування самодержавна влада боролася за своє існування з конституційною монархією або буржуазною республікою, які йшли їй на зміну. Вся так звана «дрібнобуржуазна стихія» боролася проти переведення суспільства на державно-монополістичну основу розвитку, де буде відсутня можливість в умовах хаосу безконтрольного нагромадження капіталу. Боролися також інтелігенція та різночинці, котрі пропагували згубність капіталістичного індивідуалізму у державі, закликаючи до общини і марксизму.

Таким чином, створенню революційного шляху розвитку, найтяжчих випробувань у суспільстві сприяли: відсутність необхідних механізмів дії закону про індивідуальну власність; скорочений час для капіталістичного формування; протиборство населення йому після революції 1905–1907 рр.; нав'язана країні Перша світова війна, яка велася на її території; квапливе подолання (або не подолання) об'єктивних причин небажання населення піти по цьому шляху в державі. Незавершений столипінський досвід капіталістичного реформування – «розселення» малоземельного населення – був завершений пролетаризацією його Сталіним, котрий створив інститут фермерства у колективному господарстві з керівником колгоспу на чолі.

Саме завдяки номенклатурі общини, яка боролася по суті за своє існування, визрів протест усього населення країни проти індивідуального підприємництва. Народ масово не сприйняв нових форм розвитку замість общинного способу життя²³. У державному управлінні не був достатньо продуктивним процес переходу від общинної до індивідуальної свідомості. Це стало однією з головних причин, чому капіталізм не знайшов свого місця у самодержавній Російській імперії. Суспільство збочувало з прогресивних форм розвитку до феодальних відносин, до народницького бачення майбутнього країни у селянській общині. Різночинна інтелігенція продовжила шлях народників, духовно очолила прагнення до колективізму, яке навіть охопило провідну буржуазну партію народної свободи – конституційних демократів.

Усогуючи західні ліберальні та демократичні ідеї, різночинна інтелігенція не стала основою духовного творення буржуазного суспільства, а, навпаки, вела боротьбу за протистояння хижачькому нагромадженню первісного капіталу. Вона потрапила під вплив економічного, соціального, філософського вчення марксизму, в якому зійшлися її ідеологічні й духовні сподівання. З його допомогою, на її думку, перерветься спостережене на Заході відчуження між людиною, суспільством і природою, котре породила приватна власність. Частина самої буржуазії – О.Коновалов, С.Морозов, Висоцькі – фінансово допомагала соціал-демократії, щоб скинути самодержавство. Їхні кошти підтримували революційний рух у країні.

Якщо економічний європейський взірець суспільство сприймало як необхідність цивілізованого прогресу, то духовний індивідуалізм західної культури нового, капіталістичного порядку був корінним чином стороннім населенню Російської імперії. Безумовно, в кожній державі була своя специфіка розвитку свідомості суспільства. Формування буржуазії було більш прискореним у Західній Європі. Там розвиток капіталістичних відносин відбувся через протистояння феодальним пережиткам: спочатку з допомогою релігії, з наступом реформ

протестантизму та разом із ним епохи Просвітництва. Буржуазія в Російській імперії не мала у своєму досвіді й розпорядженні такого культурного розвитку, яке суттєво затрималося. Внаслідок цього напередодні Лютневої революції вона виглядала хоч і економічно спроможною, але в соціально-культурному аспекті не розвиненою.

Визріла така форма протесту проти самодержавства, як революція, що повинна була розчистити шлях для буржуазно-демократичної перебудови суспільства. Але й вона не змогла уникнути найголовнішої своєї протидії – небажання селян або більшості населення імперії залишити феодальну форму взаємодіювання в особі общини. У глибині зародження революційного руху існувало народне протистояння буржуазним формам розвитку країни. Крім номенклатури на місцях, за общинну форму боролися духовні її керівники, народники з ідеєю колективізму та різночинна інтелігенція.

Зміцнення марксистської партії для очолення у країні революційних сил об'єктивно сталося через тяжкий економічний стан населення, особливо після Першої світової війни. Марксистки підхопили створений усім суспільством ґрунт для необхідної модернізації держави. Вони поширили свій вплив в імперії, створили дійову партію і були наготові до індустріалізації країни зовсім іншими, радянськими засобами. Довгі роки зволікання з реформами з боку самодержавства та політичної еліти імперії наблизили момент надзвичайного обурення народу, оформили його у революційне повстання.

Унаслідок Першої світової війни на території країни залишалася зруйнована економіка. Для її піднесення потрібні були неймовірні зусилля. Керівні, зокрема і нові, капіталістичні кола, які в той період переважно піклувалися про своє благополуччя, не змогли здійснити модернізацію імперії й тим більше зупинити її падіння. В такий відповідальний період для розвитку країни не існувало могутнього державного регулювання (як за Петра I), здатного повести нові сили цілеспрямовано до загального добра суспільства від егоцентричних бажань особистого збагачення будь-якою ціною, особливо на перших етапах капіталістичного розвитку. Тому і було знайдено такі сили у пролетарському способі перетворення, незважаючи на те, що країні давався шанс використати мирний перехід до нових виробничих відносин через реформи П.А.Століпіна. В силу об'єктивних обставин був здійснений перехід до пролетарського розвитку Російської імперії, обраний суспільством у сформованих умовах перетворення держави без капіталістичного способу.

Країні потрібна була консолідуюча партія, котра змогла б, на зразок Петра I, узяти повноту влади у свої руки для створення державно-монополістичної системи управління капіталістичними відносинами, щоб повести за собою весь народ на прорив до прогресивних начал. Опір із різних мотивів та причин з боку самодержавства, парламенту й великої частини суспільства, який тривав довгий час на початку XX ст. століпінським реформам, вилився у можливість здійснити державно-монополістичне керівництво в країні за допомогою радянської влади.

Створення такого управління у суспільстві стало результатом вибору необхідного нового шляху. На наш погляд, об'єктивність революційного жовтневого 1917 р. виходу за існуючих умов розвитку капіталізму в Російській імперії на початку XX ст. міститься у вищеперелічених подіях, котрі незмінно мали привести до нього. Прорвати опір поміщицької патріархальної країни не змогли мирні реформи Століпіна. Для них знадобилася революція, а для дальшої індустріалізації держави необхідні були ще жорсткіші заходи Сталіна в 30-х рр. XX ст.

За існуючих умов Російська імперія разом із самодержавством не могла здійснити модернізацію країни і дати прогресивний розвиток своєму народу. Вікове відставання потребувало від керівництва суспільством зробити необхідний крок уперед. Важливо, яким шляхом та з котрими жертвами це мало відбува-

тися. Придушення виступів населення самодержавними заходами, зокрема Ленським розстрілом робітників, не стало виходом із назрілого становища, яке потребувало негайних докорінних змін.

Перед 1917 р. не стояло питання поступового столипінського реформування держави, залишився хірургічний спосіб відтинання сторони, котра чинила опір. Для здійснення реформ уже радянськими методами більшовики створили необхідні силові структури своєї диктатури. Вони хотіли максимально придушити в аграрній країні зрослу автономну силу селян – як їх общинну структуру, так й індивідуальну, фермерську, котра вже склалася. Народ держави «не можна прогнати, з ним треба житися», – зазначали більшовики. Підпорядкувати державному управлінню населення можливо було через знищення у ньому природи дрібновласницької самостійності, її економічної сили, котра, незважаючи на всі історичні події, зросла після закону 1906 р. про індивідуальну власність. Відокремлюючи в селянах природу тільки особистого збагачення, влада сподівалася привести їх до дальшого підкорення через одержавлення. Під час переходу від патріархальних відносин у країні повинно бути застосоване сильне державне керівництво в капіталістичних умовах – державний капіталізм, у радянських, як виявилось, – диктатура влади.

Таким чином, загальним для всіх дрібних виробників у країні при переході від патріархальних відносин залишається державно-монополістичне перетворення за капіталістичних чи радянських умов. Можна розглядати одержавлення (пролетаризацію) дрібного власника за період радянської влади як необхідний у цілому процес «розселянювання», а також як еволюційний шлях через нестворений капіталістичний розвиток виробництва в країні.

На жаль, під час столипінських реформувань не створилися умови для послідовної еволюції малоземельних селян у мануфактурну стадію і далі до створення фабрик та заводів. Бажання здійснити прогресивний розвиток країни підхопили більшовики на чолі з Леніним. Із його смертю це завдання було перенесене й припало на Сталіна перед загрозою нової світової війни. Саме йому довелося вирішити внутрішні проблеми, підкорити незалежне в економічному плані сільськогосподарське населення країни, відстояти існування держави. Інертність державного керівництва на великому проміжку часу ХІХ і початку ХХ ст. сприяла створенню у країні силовій влади для того, щоб наздогнати цивілізацію в екстремальних умовах.

¹ Братющенко Ю.В. Нэп: государство, частник, кооперация // Вопросы истории. – 2007. – №2. – С.5.

² Академик П.В.Волобуев. Вступление // Тарновский К.Н. Мелкая промышленность России в конце ХІХ – начале ХХ в. – Москва, 1995. – С.5.

³ Бачурина О.Н. Экономическое наследие С.Н.Прокоповича и его общественно-политическая деятельность в эмиграции (1922–1939 гг.) // Отечественная история. – 2006. – №6. – С.213.

⁴ Енгельс Ф. Передмова до другого видання «Селянської війни в Німеччині» // Маркс К., Енгельс Ф. – Твори. – 2 вид. – Т.16. – С.399.

⁵ Ленін В.І. До характеристики економічного романтизму // Повне зібрання творів. – Т.2. – С.215.

⁶ Ленін В.І. Про блоки з кадетами // Повне зібрання творів. – Т.14. – С.115–117.

⁷ Ленін В.І. П'ять років російської революції і перспектива світової революції // Повне зібрання творів. – Т.45. – С.282.

⁸ Руднев К. Кто заказал Столыпина? Тайна гибели премьер-министра Российской империи не разгадана до сих пор // Вечерние вести. – №133 (634). – 2001. – 18 сентября. – С.6.

⁹ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР: Большевики и крестьяне: 1917–1933. – Москва, 2003. – С.71.

¹⁰ Чехов А.П. Вишнёвый сад // Избранные произведения в 3 т. – Москва, 1971. – Т.І. – С.540.

¹¹ Грациози А. Указ. соч. – С.69.

¹² Чехов А.П. Указ. соч. – С.560.

¹³ Там же. – С.566.

¹⁴ Тарновский К.Н. Мелкая промышленность России в конце XIX – начале XX в. – Москва, 1995. – С.224.

¹⁵ Лобас Т.В. Экономическая деятельность земских учреждений: 1864–1914 гг. (на материалах земств Полтавской, Харьковской, Черниговской губерний). – Москва, 1997. – С.24.

¹⁶ Рыбников А.А. Мелкая промышленность и её роль в восстановлении народного хозяйства. – Москва, 1922. – С.37.

¹⁷ Васильев Ю.А. Модернизация под красным флагом. – Москва, 2006. – С.78.

¹⁸ Российский государственный архив экономики (далі – РГАЭ). – Ф.395. – Оп.2. – Д.3265. – Л.77–78; Д.3267. – Л.29.

¹⁹ Сидоровнин Г.П. Слепые поводыри: кадеты против Столыпина // Правда Столыпина. Саратовский соотечественник. – 1999. – С.265.

²⁰ РГАЭ. – Ф.1691. – Оп.6. – Д.222. – Л.14.

²¹ Пушкарёв Л.Н. Материалы по истории СССР. – Москва, 1957. – С.17.

²² Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е гг.: село. – Москва, 2001. – С.38.

²³ Семёнов В.П. Россия: полное географическое описание нашего Отечества. – Санкт-Петербург, 1899–1913. – Т.7. – С.133; Т.14. – С.249.

The article is about reorganization of society started by P.A.Stolypin, about population's resistance to his reforms and revolutionary changes that caused them.